

IVÁNYI JÁNOS

Az újpesti Egek Királynéja főplébánia-templom építésének története, külső-belső értékei¹

A torony és az oldalhajók nélküli templom (1874–1884)

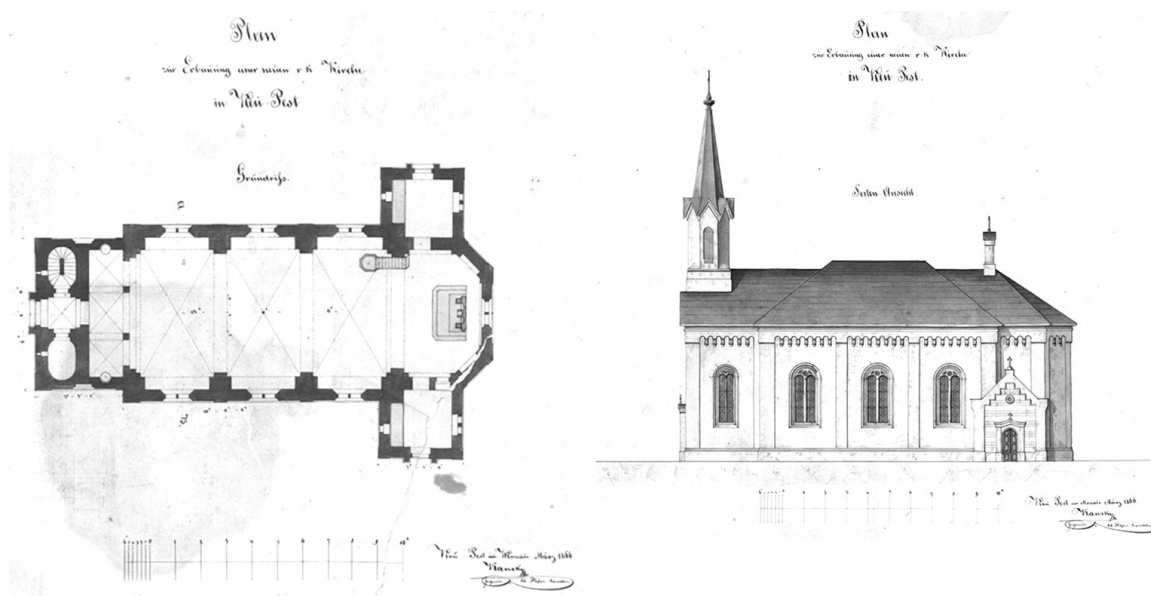
Amikor a mai értelemben vett Újpest területén 1874. november 23-án a király a kegyúri jogot az újpesti római katolikus egyház és plébánia felett az újpesti római katolikus hitközségnek a adományozta, két Istenháza volt. A Baross utcában, a mai Batthyány utcával szemben a Duna felőli oldalon az István-hegyen 1833-ban épült egy kápolna, valamint a régi, a pesti határ menti temetőben 1840-ben építettek egy kis templomot, amelyben vásár- és ünnepnapokon miséztek. A temetőben álló kápolna a gyorsan növekvő lélekszámú községnek eleve kicsinynek bizonyult, hiszen már 1866-ban készült egy ún. „parasztbarokk” stílusú templomterv, egyelőre még nem beazonosított építőmester által. Ebben az időben az egyházközség előbb a dunakeszi, majd a főtí plébánia filiájaként „működött” (1. kép).

Az 1874-ben már közel 8000 újpesti katolikus hívő befogadására mindenképpen szükség volt egy nagyobb méretű templomra, amely építésére a tervezetet Újpest Kath. egyháztanácsa Peitler Antal József váci püspöknek 1875. szept. 10-én terjesztette elő.

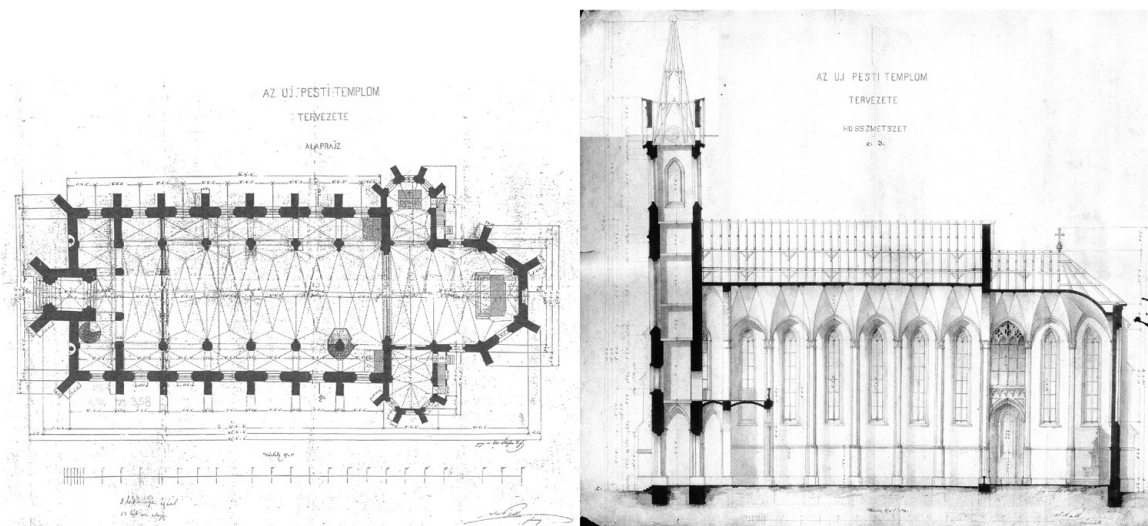
Egy templom (mint minden épület) az építtető szándékán, az általa rendelkezésre bocsátott anyagi fedezeten túl – tervek és költségvetés alapján, többnyire egy több vállalkozó ajánlatát összehasonlító döntést követően kezd épülni. De vajon ki készítette az újpesti főtemplom tervét, terv-változatait?

Az új templom „alapkövét Szvoboda Antal gyöngyösi építész tervei alapján, 1875. szept. 26-án helyezte el Neszveda István váci kanonok”. Ezt támasztja alá a Váci Püspöki Levéltárban talált 1875. szeptember hó 16-i szerződés (2. kép). A gyöngyösi Mátra Múzeum – B. Gál Edit – szíves tájékoztatása szerint Szvoboda

¹ Köszönöm a gyöngyösi Mátra Múzeum történészének Bákyné Dr. Gál Editnek a gyöngyösi Szt. Bernát templommal kapcsolatos adatszolgáltatását (templomalaprajz, templomtörténet), Kecskeméti Orsolya építőmérnöknek az alaprajzok feldolgozásában nyújtott segítségét és Dr. Czétényi Piroskának a cikk szakmai felülvizsgálatát. Továbbá megköszönöm Ritoók Pál úrnak, a Magyar Építészeti Múzeum kutatójának, hogy Lohr Ferenc tervét rendelkezésre bocsátotta, Tarcsi Attila kántor úrnak, hogy betekintést biztosított a megtalált tervekbe és közlését az orgona történetével kapcsolatban, valamint Horváth Zoltán plébános úrnak – Újpest díszpolgárának – hogy hozzájárult a dokumentumok közléséhez. A közölt képeslap eredetije az Újpesti Helytörténeti Gyűjtemény tulajdona. Tanulmányomban az alábbi forrásokat és szakirodalmat használtam: Váci Püspöki Levéltár, Újpesti Helytörténeti Értesítő, Az újpest egyházak története, 125 éves az Újpesti Egek Királynéja főtemplom, Írások Újpest múltjából.

1. kép. Az 1866 márciusában tervezett első templom alaprajza és oldalhomlokzata

2. kép. A sem tervezőként, sem dátum szerint nem beazonosítható templomterv

Antal gyöngyösi építőmester a XIX. század második felében tevékenykedett Heves megyében.²

A szerződés megkötése előtt az egyháztanács 1875. szept. 10-én Peitler Antal József váci püspöknek felterjesztette a templom tervezeteket jóváhagyás végett, mivel „szeretett lelki pásztoru(n)k főtisztelendő Illek Vincze úr fáradhatatlan buzgalma által [...] van [...] egy tekintélyes pénzalapot képező és gyümölcsöző

² Szvoboda Antal életéről keveset tudni, mert azt még nem kutatták. Elvégzett, ill. megvalósult munkáiról a következő adatok állnak rendelkezésre: Detk: paplak építése – 1855, Kompolt: templom(kápolna) építése – 1858, Gyöngyös: a Szt. Bertalan plébániatemplomhoz tartozó harangozó ház építése, illetve egységes homlokzat kialakítása – 1881 (a gyöngyösiek a Szt. Bertalan templomot tekintik városi templomnak), Gyöngyös: kórház átépítése – 1890-es évek.

templom bazáru(n)k is, minek segélyével nem ritka szükségletei(n)k lelnek fedeztet[...].” A püspök – a racionalitás talaján állva – a tervezetet uradalmi mérnökével – Rappensberger Józseffel – felülvizsgáltatta. Az uradalmi mérnök szerint a templom „csinosságára és tartósságára nézve kielégítő volna, kivitele azonban nagy költséggel jár. Mert hason nagyságú templomot az oldalerkélyek és azok feletti gömbölyű ablakok elhagyásával s az alsó nagy ablakok ahhoz képesti módosításával, valamint a külső díszítmények egyszerűsítésével kevesebb költséggel lehetne előállítani. Egyes árakat tekintve az építész-, ács-, cserepes-, lakatos-, bádogos-, és üveges munkák meglehetősen mérsékelt árakon vannak felvéve; mázoló munka felszámítása nincsen. Asztalos munka rendkívül magas, ha tudni illik a nevezett tárgyak egyszerűen s erősen készülnek, miután a netalán szándékolt díszítéseket a nevezett tárgyakon részlet rajzok hiányában előlegesen megbírálni nem lehet.” Peitler Antal József ezen véleményt elfogadva figyelmezteti az egyháztanácsot a tetemes költségekre, de „Ha [...] a tek. egyháztanács e tervezet mellett óhajt megmaradni, s reméli, hogy az építéshez megkívánható költségeket előállítani képes lesz, úgy a szerződést véglegesen megkötni, illetőleg az ide visszacsatoltakat kellőleg bélyegezve a részemről megerősítés végett hozzám visszaküldeni szíveskedjék.”

A templomépítés azonban rövidesen elakadt. A falakat közel néhány lábnyira (1 láb ≈ 0,315 m) felhúzták, azok a földből mintegy 1,5 ölnyre (közel 2,50 m-re) kiálltak, a pénz viszont elfogyott. A nehézségeket látva 1877 augusztusában Illek Vincze plébános a belügyminisztériumtól kért segítséget, hiszen „...társadalmi szempontból sem lehetvén közönyös az, hogy az eddigi sajnos tapasztalások szerint nyugtalan és békételen elemekkel bővelkedő Újpest... római katolikus templom nélkül szűkölködik...” Mivel „...már annyira haladt a mű, miszerint a templom falai a földből kilátszanak, [...] azon alázatos kéréssel járulok Nagyméltóságú m. k. Belügyminisztériumhoz [a] 10 ezer lélekből álló kath. hitközség nevében [hogy] méltóztassék az újpesti róm. katolikus Egyház építési alap javára könyöradományok nyilvános gyűjtését országszerte kegyesen engedélyezni [...]” Nyilván az ilyen levélre a miniszter azonnal nem válaszolt, a körülményeket kivizsgáltatta. Így – bár Pest, Pilis, Solt, Kiskun vármegye főjegyzője szerint a még szükséges 60.000 ft-os gyűjtést támogatta – a kérelmet a minisztérium osztálytanácsosa a váci püspöknek visszautalja a püspök „becses nézeteinek nyilvánítása” végett. Peitler Antal József erre utasította a plébánost, miszerint „...hasonló ügyekben a kezelést az emberi élet bizonytalansága tekintetéből nem egyesek, hanem több tagból álló bizottságok szokták eszközölni, szíveskedjék t. Uraságod közölni velem azok nevét és állását, kik a kérdéses ügy élére állani és mindenért felelősséget vállalni ajánlkoztak, illetőleg a gyűjtést rendező bizottságtól egy ily tartalmú s aláírásukkal ellátott nyilatkozatot hozzám beterjeszteni, egyúttal pedig hiteles kimutatást adni arról, mily összeg folyt be a sorsjátékból, mennyi fordítottat abból a templom építésére?” Hiába volt azonban a plébános kétségbeesett küzdelme a segélyekért, azokat nem folyósították, az országos gyűjtés iránti kérelmet nagy valószínűséggel elutasították, és az építkezés csak gróf Károlyi Sándor segítségével folytatódott.

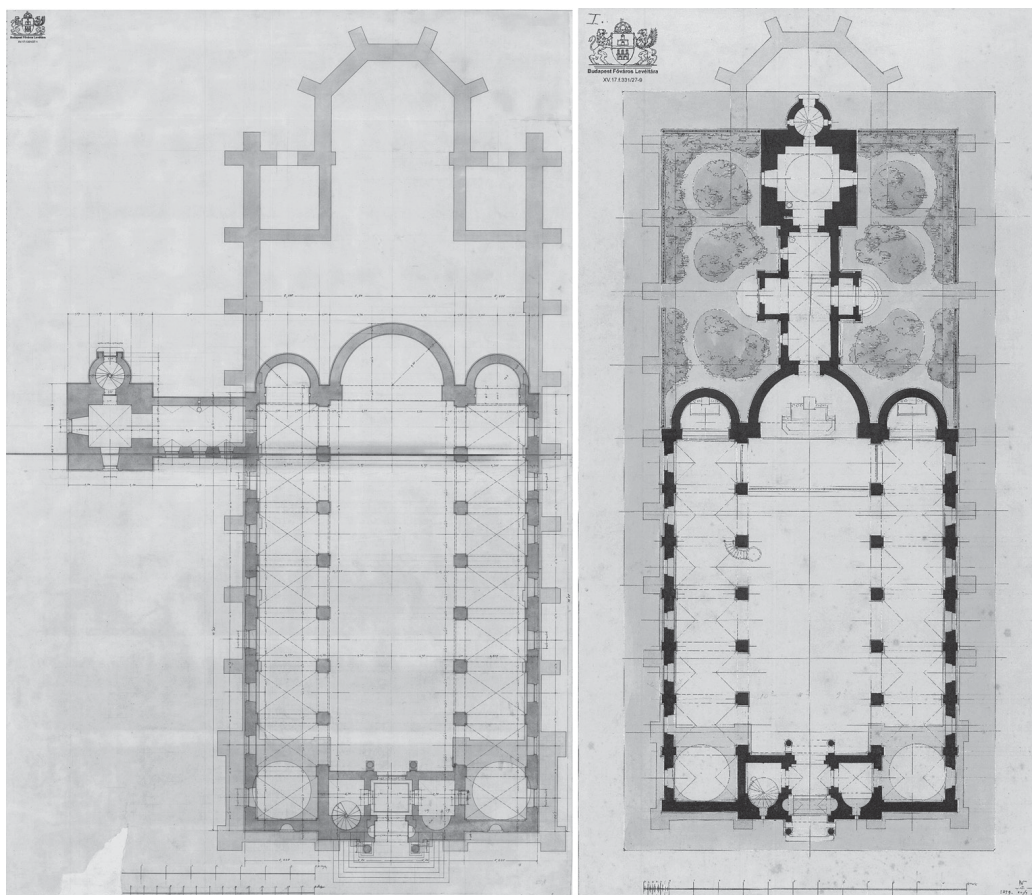
A gróf ugyanis „a templom felépíthetése céljából a vallásalaptól 20.000 ft segélyt” kérelmezett (feltehetően azért ő, mert személye garancia volt arra, hogy azt a megjelölt célra fogják fordítani, ill. ha az kölcsön, azt vissza is fogják fizetni). Természetesen a gróf kezdeményezése sem kerülhette meg az egyházi hierarchiát, míg végül 10.000 ft segélyt, majd a gróf közvetítésével további 12.000 ft-ot és 6.000 ft-ot kapott az egyházközség szigorú elszámolási kötelezettség mellett, továbbá az egyházközség elöljárójának nyilatkozattételével, melyben „...az egyháztanács a felveendő 12.000 ft-nyi *amortisationalis* kölcsönösség visszafizetésének biztosítása végett ünnepélyesen kijelenti s úgy erkölcsi, mint anyagi felelősség mellett önmagát, valamint az egyházközséget egyenként s összesen kötelezi arra, hogy ezen 12.000 ft-nyi kölcsön visszafizetésére szükségelt évi járadék az egyházközség közjövendelméből első vonalban mindaddig pontosan fog fedeztetni, míg a tartozás és járulékaik teljesen törlesztve nem lesznek”. A nyilatkozatot Illek Vincze plébános mellett a világi elnök, az alelnök és a jegyzők is aláírták.

Végül a templom gróf Károlyi Sándor támogatásával felépült azzal a feltétellel, hogy kisebb lesz, mint amilyenek tervezték. A kisebb templom terveinek készítésére a Károlyi-családnak rendszeresen dolgozó Ybl Miklóst kérték fel, aki a „földből már kiálló” kontúrokon belül két változatban monumentális baziliká(ka)t tervezett (3–4. kép).

Ez még mindig túlzásnak tűnt, ezért az Ybl-lel a lipótvárosi (Szent István) Bazilikán együtt dolgozó Kauser József budapesti műépítésszel készítették egy szerényebb tervet (ez sajnos még nem került elő, jelenleg csak rekonstruálni tudnánk részletes felmérések alapján), amely alapján a templomot megépítették. Végül sok küzdelem után 1881. nov. 27-én Virter Bertalan címzetes püspök és váci kanonok a templomot ünnepélyesen megáldotta. A felszentelést – consecrálást – még nem lehetett elvégezni, mivel annak egyéb – pl. belső berendezésre vonatkozó – feltételei is voltak.

Miután a templomot használatba vették, a bevezetőben leírt temetői kápolna már csak a temetéseket szolgálta. Szomorú kötelességet is „teljesített”, ugyanis az 1883-ban elterjedt kolerajárvány miatt az 1876. évi XIV. törvénycikk alapján az állam a községekre hárította a felelősséget a betegek ellátása tekintetében, ezért – egyéb lehetőség nem lévén – a rendszeres használaton kívüli temetői kápolna szükségkórházként működött, ahogyan 1891-ben – az újabb kolerajárvány idején – ismét. A temetői kápolnát az esztergomi vasútvonal építésével kapcsolatban bontották le.

Sajnos a pénzhiány a templom állagán is meglátszott. 1884. június 1-én Illek Vincze plébános levelet ír Trefort Ágoston m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek, kérve, hogy a templomon észlelt hibák megállapítására ismételten küldjön ki bizottságot, mert a két évvel azelőtti (tehát 1882. évi) vizsgálatnak nem ismeri az eredményét. A plébános a mennyezetről lehulló lécekről, a primitív téglapadlóról és a szélfogó nélküli oldalbejáratok miatt az állandó huzatról panaszkodott, mely „körülmény folytán oly nagyságú léghezam uralkodik, hogy a templomban jelenlét

3. kép. Ybl két alaprajzi tervváltozata a felmért állapot alapján (a földből kiálló kontúrokba berajzolva)

4. kép. Ybl két tervváltozatának a keleti homlokzata, ill. látványterve

[...] az emberi szervezet legbiztosabb megtámadója”. A levélre történő válasz nem ismert, de a püspök kirendelte Orosz János fóti kerületi esperest (ecseri plébánost), hogy vizsgálja meg az esetet, aki 1884. évi július 31-i jelentésében a következőket állapította meg: „1. A zárófüdémhez beépített gerendákat nyersen építették be, a „helyőket [beépítéskor] jól megállták, de azóta kiszáradtak, minthogy sem oda enyvezve, sem oda srófolva vagy szegezve nem voltak (amilyet a lezuhant léccen láthatni), okvetlen kell, hogy lezuhanynyanak és úgy hiszem, ez ismétlődni fog.” 2. Megnézendők [bizottság által megvizsgálandók] az ablakok keretei, mert alattuk a bevert eső végigfolyik a templom belső falán. 3. A templom hajója „közönséges téglával van kirakva...”

A műszaki problémák orvoslása tehát mindenképpen szükséges volt, nem utolsósorban pedig az egyházközség azon óhajának teljesítése is, miszerint a templom mielőbb toronyért és oldalhajókért „kiáltott”.

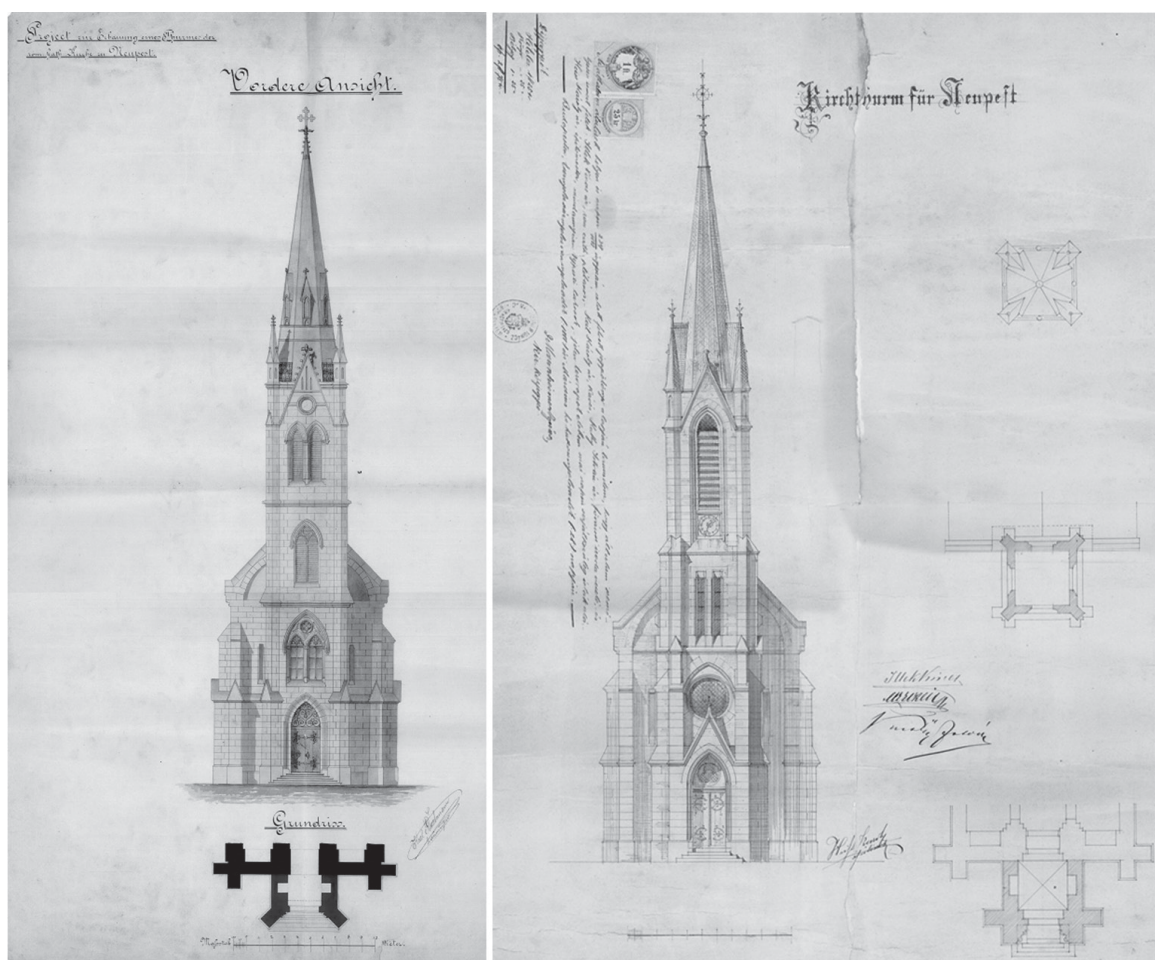
Toronyépítés, harangok és telekbővítés (1887–1888)

A levelezéseket tanulmányozva úgy tűnik, a szerződésben foglaltak betartását a templomépítés I. fázisában mindkét fél sajátosan értelmezte. Az „Audiatur et altera pars” („hallgattassék meg a másik fél is”) igazságából kiindulva meg kell említeni, hogy 1880. november 25-én Szvoboda Antal azt panaszolta Illek Vincének, hogy még nem számoltak el az 1876. évi munkával sem, és feleletet várt arra is, mikor kapja meg a „cautióját”. Tény, hogy a toronyépítésre vonatkozóan az egyháztanács az előkészítő munkálatokat elvégezte, mert 1887. szeptember 25-én a püspök Illek Vince plébánost arról tájékoztatta, hogy „az újpesti templomtorony építésére vonatkozó tervet, mely az egyháztanács díszes küldöttsége által lőn nekem átadva illetve bemutatva, miután azt átvizsgáltam, jóváhagyom és ezennel visszaszármaztatom.” Ezen püspöki felhatalmazás birtokában az egyháztanács 1888. február 8-i ülésén tárgyalta a toronyépítés ügyét. Ezen ülésen „Keil Károly [az Egyháztanács világi elnöke] jelenti, hogy a torony építést megkezdték, mégpedig Kauser építész terve szerint, mert az építést átvállaló Heisz Károly Bachmann tervéért nem vállalt felelősséget [és] Bachmann nem reflectált rá [mármint] az építés átvállalására.” Jelenti továbbá, hogy az építés 10.000 frt-ba kerül és négy részletben lesz fizetendő a kitűzött összeg. A toronynak rézzel való befedése iránt még intézkedés nem történt. Jelenti azt is, hogy gróf Károlyi Sándor a nála volt küldöttségnek mely a torony tervét bemutatta, 1000 ft-ot ígért. „Illek Vincze pleb. [továbbá] azon kezdeményének ad kifejezést, hogy a püspök tavasszal jön Ujpestre és akkor majd hozzá fog járulni a toronyépítés költségeihez. A toronyra vonatkozólag kijelenti, hogy Bachmann terve 11.000 frt-ba került volna míg Heiszé csak 9.500 frt-ba. Bachmann fölszólítottatott, hogy vállalja el a munkát 9.500 frt-ért, de ő nem reflectált rá. [Illek Vince megerősíti, hogy] a Bachmann által készített tervet Kausernek bemutatták, ki azt nem helyeselvén, új tervet készített és pedig ingyen. Heisz K. ezen terv szerint

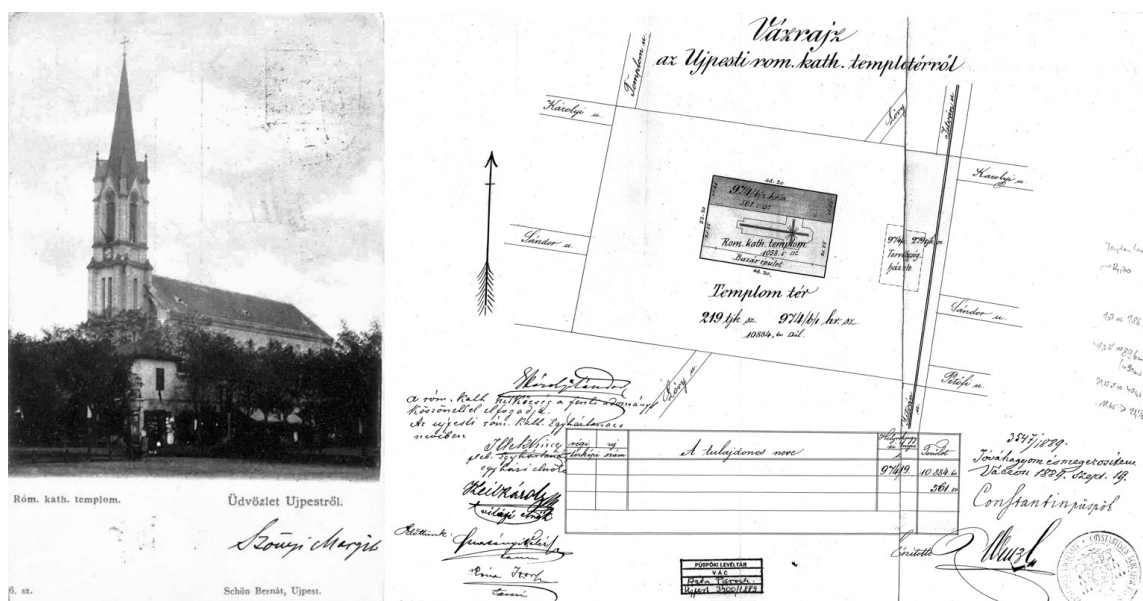
vállalta el az építést, minthogy azonban e terv több téglát igényel, az építési költséget 10.000 frtra felemelte. Ezen ár mellett is a tető palával lesz fedve.” Tudakozódni fog, mennyivel kerülne többre a vörösrézrel való befedése, ha a költség nem sokkal többre rúgna, kéri az egyháztanácsot, hogy ez esetben utóbbival fedtessék be a tető. Végre azt ajánlaná, hogy a torony végleges befejezése előtt is legalább egy harang tétessék bele. (5. kép).

Az egyháztanács végül Illek Vincét megbízta a szerződés aláírásával és a munka megkezdődött. Ugyancsak ezen jegyzőkönyv szerint 1888. évre az egyháztanács a toronyépítésre mintegy 3.660 ft-ot, a harangok és a toronyóra költségeire 1.000 ft-ot irányzott elő.

Az 1888. május 5-i jegyzőkönyv megállapítja, hogy a „torony építése halad, s a harangok beszerzéséről már [most] gondoskodni kell. E célból Illek, Keil és Heisz urak küldetnek ki, hogy az előzetes intézkedéseket megtegyék. Az egyháztanács tagjai között gyűjtőkönyvecskét fognak kiosztani, hogy a harangokra kegyadományokat gyűjtsenek.” Ebből a jegyzőkönyvből kiderül, hogy a korábbi hiányosságokra vonatkozóan „a cserepes megígérte neki, hogy a szakmájába vágó javításokat ingyen fogja eszközölni, ha erre az egyháztanács felszólítja.”

5. kép: Karl Bachmann toronyterve és Kauser József megvalósult toronyterve

6. kép. Az egyhajós, toronnyal ellátott templom képe egy 1900 körüli képeslapon. A templom telkének 1889. évi kibővítésre vonatkozó adománylevél rajzi melléklete

Az 1888. június 6.-i jegyzőkönyv szerint az egyháztanács megtárgyalta a beépítendő harangok ügyét. Keil Károly világi „elnök előterjeszti Walser Ferencz budapesti harangöntő terveit, mely szerint a három harangot éspedig egy 13, egy 8, és egy 3½ mázsa súlyút állvánnyal együtt (mely állvány a jövőben beszerzendő nagyharang részére is készülne) hajlandó elkészíteni, a negyedik harangot pedig a most meglevő nagyobb harangunk díj nélküli átöntése által eszközölné. A fizetésre vonatkozólag Walser harangöntő hajlandó a részletekben történendő törlesztést elfogadni, olyképen, hogy először 1000 frt-ot kíván kezeihez utalványoztatni, azután évenként 500 frt-ot.”

Az egyháztanács méltányosnak találja Walser ajánlatát, de mivel elegendőnek véli a három új, és egy régi harang átöntésével eszközölné 4. harang beszerzését a jelenben, a nagyharang eszméjét elfelejtendőnek tartja, s így az annak készítenő állványt is fölöslegesnek véli s ily értelemben utasítja a bizottságot a harangöntővel eszközölné alkudozásokra vonatkozólag.

Ugyancsak a harangokkal foglalkozott az egyháztanács az 1888. június 13-i ülésén is. Természetesen a toronyépítés sem valósult volna meg a Károlyi család támogatása nélkül. Az alapító gróf fia, Károlyi Sándor 1.000 ft-ot adományozott az „újpesti rom.cath. templom hiányainak helyreállítására...”, amelyet még a püspök – Schuster Konstantin – is megköszönte. Az 1888-as esztendő sikeres volt, a tornyot megépítették. A toronyra a keresztet 1888. augusztus 10-én elhelyezték, az alatta lévő gömbbe rejtve a torony „alapító” okiratát (6. kép).

1888. október 1-én Illek Vince a püspöknek beszámolt arról, hogy „...sok küzdelem és alaptalan megtámadtatások között a Sz. lélek mindent legyőző erejével végre sikerült az Isten dicsőségére majdnem 20 éven keresztül folytatott művet befejezni. Az újpesti díszes templom kiegészítő része, [az] 54 méter magas sudár torony im-

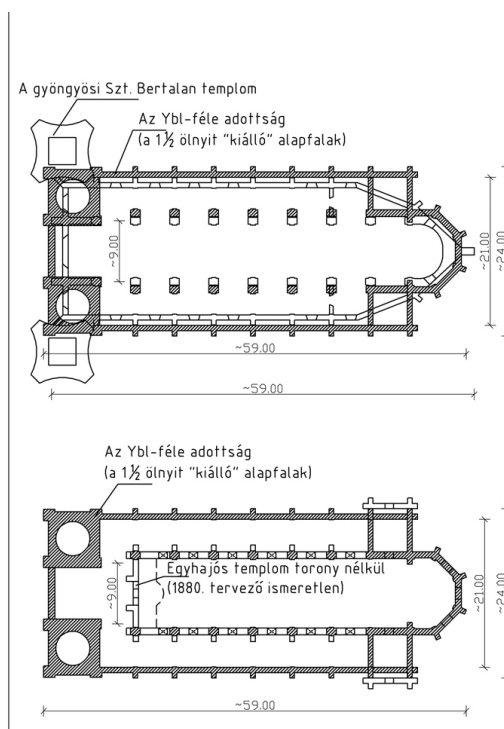
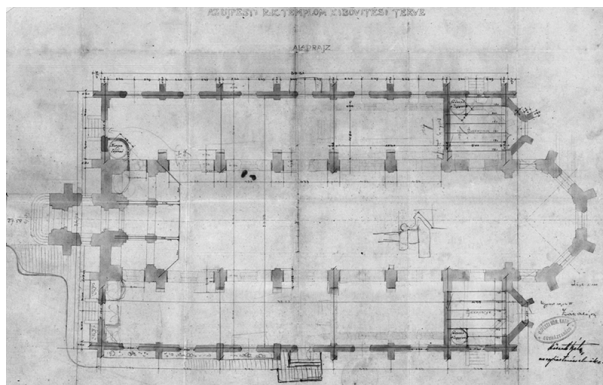
már Isten segélyével befejeztetett – s magasságával hirdeti Isten dicsőségét. A torony lelke: a harangok szinte elkészítve a templom hajójában elhelyezve vannak, és várják a megszenteltetésüket.” A torony megáldása megtörtént. Ezt követően gróf Károlyi Sándor – az alapító 1868. évi adománylevelében foglaltakat immár véglegesítve – a bazár és a templom által elfoglalt földterületet észak felé (adományozási szerződéssel) 1600 négyszögöllé megnövelte, így biztosítva a templom későbbi kibővítésének lehetőségét és a jövőre nézve a hitélet teljességéhez szükséges megfelelő területet.

Az oldalhajók, alaprajzi fejlődéstörténet (1891–1911)

Az 1888-ban megépült toronyba felállítandó óra költségeihez a püspök 1891-ben 100 ft-nyi összeget adományozott és ennek segítségével az órát beépítették. Végre teljessé vált a templom. Illek Vince szinte emberfeletti munkát végzett, hiszen 1875-ben úgy nevezték ki újpesti első plébánossá, hogy még templom sem volt (csak a pesti határ mentén lévő temető kápolnájában tudott misézni), és 1905-ben úgy hagyta ott a nyáját, hogy Újpest főterén a városháza mögött a – még ugyan egyhajós – templom 54 m magas tornyában négy harang hívta a híveket, és toronyóra mutatta az időt.

A plébánia vezetését az akkor már 20 éve hittanárként szolgáló dr. Varázséji Béla vette át, akinek osztályrésze lett a már közel ötvenezer fős nagyközség templomának bővítése. Az eredetileg is háromhajósra tervezett, ennek megfelelően megkezdett, majd pénzhiány miatt részben visszabontott, és egyhajósra megépített templom bővítési terveit Zák Alajos újpesti építész készítette el (7. kép). Az építésre az egyházközségnek pénze nem volt, a közel 86.000 koronás építési költséghez 70.000 korona kölcsönt kellett felvenni. A kölcsön felvételéhez a püspök, gróf Csáky Károly valóságos belső titkos tanácsos 1906. november 13-án hozzájárult. Az egyházközségnek összesen 6315 K. 56 f. saját tőkéje volt (az is a Székesegyházi káptalan kezelésében, így annak felhasználását is kérvényeznie kellett), így a hitelen túl még segélyeket is kénytelen volt igénybe venni. A segélyek (támogatások) megszerzése akkor sem volt egyszerű. A levelezésből kitűnik, hogy a segélyt kérő „felségfolyamodvány” a Vallás- és Közoktatásügyi miniszteren keresztül (akkor gr. Apponyi Albert) „visszaszállt” a püspökre, aki a kérés jogosságát igazolta 1906. szeptember 27-én (ld. függelék). Végül a szükséges pénzt előteremtették, így az 1906 nyarán megkezdett építkezés 1907-ben befejeződött, azon költségekkel is megnövelve, amit a hasznavehetetlenné vált orgona helyett az új orgona 9600 koronáért való megépítése jelentett.

A kibővített templom első orgonáját (melynek építőjét és hangszínvilágát nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy 1 manuálos volt) – tekintettel arra, hogy immár kicsinek bizonyult – eladták a fóti evangélikus egyházközség számára, és a templom nagyobb méreteihez egy új orgonát képzeltek el. Az orgona építésére kiírt

7. kép. a) Zák Alajos megvalósult templombővítési terve; b) Az alaprajzok kialakulása a gyöngyösi Szt. Bertalan templom alaprajzától a Szvoboda-féle „földből kiálló” alapfalakon át az egyhajós torony nélküli templomalaprajzig

pályázaton a rákospalotai székhelyű Ország Sándor és Fia manufaktúra nyert, és 9600 koronáért másfél év alatt a templom stílusjegyeit megőrizve német-romantikus hangzású pneumatikus rendszerű orgonát épített. 1911. június 6-án, Pünkösöd vasárnapján szentelték fel. Az orgona 2 manuál 21 hangszínváltozattal az építő második legnagyobb épített orgonája.³

A mai templomot ismerve és azt rendszeresen látogatva – különösen akkor, ha jelen cikk szerzőjét az a megtiszteltetés éri, hogy mérnökként annak állapotáról véleményt mondhat – jogosan merül fel a kérdés, milyen műszaki szempontok alapján, hogyan épült, hogyan alakult mai formájára Újpestnek ezen jelentős, meghatározó szimbóluma.

A levéltári kutatás – azon túl, hogy nagyon időigényes – nem jár mindig eredménnyel. Egy mérnöknek különösen fájó, hogy ebben az esetben használható tervek gyakorlatilag nem fellelhetők. Ez azért is érthetetlen, hiszen egy terv – a hozzáértő számára – többet mond a legaprólékosabb leírásnál. A terven az arányok láthatók, a kottázása – ha van – egyértelmű akár coll-ban, akár méterben tüntették fel azokat.⁴ Igaz, hogy a tervek általában nagyobb méretűek, mint az iratok, de azok kezelése is megoldható. Főleg akkor érezhető a tervek hiánya, ha azokra egy irat – vagy akár annak kísérőlevele – egyértelműen utal.

³ A templom kántora ekkor Papp Márton.

⁴ A korabeli tervek sajátja egyébként, hogy a tervező a használt léptékeket a rajzon feltünteti, ami akár milyen mértékű nyomtatásban egyértelművé teszi annak használatát.

A történeti tisztánlátáshoz elsőként Ybl Miklós tette a legnagyobb szolgálatot, ugyanis az általa készített – de nem megvalósított – két változat mindegyikénél egy a vélhetően általa, vagy azt irodája által felmért meglévő alaprajzba rajzolta bele a megoldásait. Feltehetően ez volt a feltétele annak, hogy az alapító gr. Károlyi István fia, Károlyi Sándor támogassa a templomépítést, hiszen a templom falai mintegy „...8 láb (2,5 m) magasságra a földből kiállottak...”, amit a tervezőnek lehetőleg figyelembe kellett vennie.

A másik támpont az eredeti tervek felderítéséhez a templom eredeti építési szerződésének azon kitétele, hogy a vállalkozó köteles az újpesti templomot a gyöngyösi templom mintájára felépíteni. Felkeresve a gyöngyösi templomot és a fő méreteknél utánamérve arra az eredményre jutottam, hogy az újpesti istenházát valóban a gyöngyösi Szent Bertalan templom mintájára tervezték, azt Szvoboda Antal feltehetően felmérte, bizonyos mértékben leegyszerűsítette, de tengelyméreteit megtartotta – bár „rendezte”, hiszen felméréseim (és a rendelkezésre bocsátott templom alaprajz) szerint gyakorlatilag nem található két azonos raszterméret a gyöngyösi templomban. A kilenc-tengelyes, nyolcosztású templomhajó megmaradt, de az igen sajátos gyöngyösi apszist is „szabályossá” tette. A nyugati bejárat melletti két tornyot ugyancsak megtartotta, de azokat a mellékhajók folytatásába kilencedik osztásként helyezte el. Ha Újpesten tehát ez állt ki – a korabeli plébánosi jelentés szerint – a földből, akkor az addig megépült építménybe beépítettek feltehetően annyi téglát, hogy azt bizonyos mértékig visszabontva és csak a középső hajót megépítve, az épületet nagyrészt „saját” anyagból meg lehetett valósítani. Az Ybl-t követő építész – esetleg jobban ismerve, ill. szigorúbban betartva a liturgikus számmisztikát – az épület hosszából is két tengelynyit visszabontatott, és így alakult ki a nyolctengelyes, hét osztású tér és az apszis, valamint a mai kontúr.

Harmadik támpontként vizsgálhatók a korabeli térképek, amelyeken – mivel azok kataszteri felméréseken alapulnak, ezért hitelesek és – elvileg – mérhetőek bizonyos méretek. Az 1883. évi térképen az látszik, hogy a templom egyhajós, nincs torony, és a szentély előtti három mező háromhajós. Az oldalhajó és az apszisok feltehetően alacsonyabbak, mint a főhajó, mert a korabeli képeslapon a fák koronái fölé nem nyúltak az oldalhajók tetőidomai (6., 8. kép). Az apszis feletti új fedélszék építését látszik igazolni az a körülmény, hogy a tetőszerkezet általános – tehát a hajó feletti – rendszerétől az apszis feletti szakasz idegen, amit – ha egyszerre építették volna – nem lenne észlelhető. Ez a saját vizsgálataimnak az eredménye, miután 2007-ben a fedélhéjázat cseréjével kapcsolatban értékeltém a fedélszék állapotát. Érdekes ugyanakkor, hogy bár a tornyot 1888-ban építették fel, az az 1894-es térképen nem szerepel. Ez a torony nélküli alaprajz szerepel a Hegedüs Ármin–Böhm Henrik építész szerzőpáros városházi pályatervének helyszínrajzán is, amely 1899-ben készült, ugyanakkor egyértelmű, hogy akkor már több mint 10 éve állt a torony.

A térképi ábrázolás sajátos jelrendszerének kell tekintenünk ezt a változatot, ugyanis ezen térképi ábrázolásoknak ellentmond a tanulmány második fejezeté-

ben közölt helyszíni vázrajz, amely az 1889-es telekadományozás mellékletében szerepel. A vázrajzon szerepelnek kották is ölben.⁵ Ilyenformán a vázrajz lépték-helyes, amiből viszont azt a következtetést lehet levonni, hogy a(z 1889-ben már toronnyal rendelkező egyhajós) templomnak csak a szentély előtti egy osztásban volt mellékhajója. A mai állapotot tekintve is ez valószínűsíthető igaznak, mert ma is a szentély előtti mező (a sekrestye ill. a keresztelő kápolna) a hajó felé le van falazva, a többi mező kiegészítéseként pedig úgy építették meg az oldalhajókat, hogy a főhajó eredeti támpilléreit megtartották.⁶ Az egy-egy mellékhajót és a mellékhajók apsziskoszorú-nélküliségét látszanak igazolni azok a repedések is, amelyek a két helyiség eredeti külső falai mentén markánsan, közel függőlegesen láthatók. Feltehetően a két mellékhajó az első két építési fázisban csak földszintes lehetett, mert mindkét esetben a mai felső szint falában ugyancsak határozottan megjelenik a támpillér felső méretének megfelelő függőleges repedés. Az egy mező beépítése is visszautal a gyöngyösi templom kialakítására, mert ott is a szentélylezáró diadalív vonalában – igaz ajtóval megnyitott – fal zárja le a hajó felé a teret, attól elválasztva a sekrestyét és egy belső kápolnát. Csupán érdekesség, hogy ezen terek Újpesten is – mint Gyöngyösön – kétszintesek. Újpesten csak ezek a terek – és természetesen az orgonakarzat – kétszintesek, önálló feljáratokkal, míg Gyöngyösön a mellékhajók belmagasságát megosztva oldalkarzatokat építettek be, amelyek a tornyokba menő lépcsőkkel közelíthetők meg. Vélhető, hogy az újpesti egyházközség tanácsa és tagjai már a kezdetekben „mertek nagyok lenni”, hiszen az ország akkor legnagyobb (mintegy ötezer főt befogadni képes) templomát vették mintának. Lelkesedésüket a pénzhiány, majd a „földön járó” mindig segítőkész gróf ugyan lehütötte, de a templom végül impozáns megjelenésével a ma közel 140.000 lakosú város(rész) büszkeségét is szimbolizálja.

Az eredetileg elképzelt kéttornyú háromhajós csarnoktemplom (a gyöngyösi minta) végül egytornyú, háromhajós bazilikális elrendezésű templommá nemesedett Zák Alajos tervei alapján. A közel 25 évig egyhajós templom karcsú (neo) gótikus ablakait (ennek nyoma a mellékhajók fölötti tetőtérből látható, ill. a főhajóban belső vakolatrepedés formájában megjelenik) átalakították úgy, hogy az alacsonyabb oldalhajók födémehez igazodó záradékkal a pillér közét egy laposabb csúcsíves nyílással lezárva kibontották, felső részén – a külső vápa fölött – egy kerek ablakot nyitva, ami megvilágítja a magas középső hajót. Műszakilag nem a legszerencsésebb a mellékhajók tetőidoma (a hossz tengelyre merőleges gerincű nyeregtejtőkről lefolyó csapadékvíz gyors elvezetése állandó beázási hibák forrása lehet) de ez a probléma – a mai technikai színvonalon – orvosolható.

Ezek után tekintsük át, hogy méreteiben hogyan alakult a gyöngyösi városi templom az újpesti Egek Királynéja templomává (8. kép). Szvoboda Antal tervén

⁵ Ismeretes, hogy még az 1970-es években is használatban voltak az ún. kataszteri léptékek, tehát az 1:1440, ill. az 1:2880 lépték, továbbá a telkeket még nagyon sokáig négyszögölben mérték.

⁶ Ha a szentély előtti mező falában is eredetileg támpillér lett volna, annak nyoma repedés formájában meg kellene, hogy jelenjék.

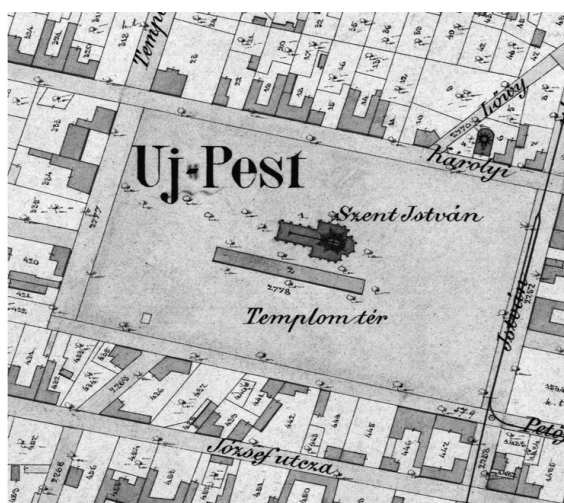
(Ybl felmérései szerint) a gyöngyösi templom hossza (az utólag melléépített tornyokat leszámítva) a bejárati támpillér és az apszist lezáró támpillér között mérve közel azonos (~58,0 m, ill. ~59,0 m). A gyöngyösi templom szélessége a támpillérek között ~22,0 m, ami gyakorlatilag azonos az újpesti – szvobodai változat – belméretével. A belső hajó fesztávolsága cca. 1,0 m-rel megnőtt és ehhez arányosan nőtt a mellék-hajók mérete is. A végleges egyhajós újpesti változatnál két tengelyméretnyi hosszban a templomot visszabontották, így jött létre a közel 48 m-nyi épülethossz. Ezt növelte meg a hozzáépített torony, ezáltal a templom befoglaló hosszmérete ~52,5 m lett. Az új mellék-hajók belső falsíkját pedig – feltehetően az alapozási munkák egyszerűsítése érdekében, ill., hogy a korábban beépített bizonytalan alapozási körülményekből adódó káros következményeket elkerüljék – úgy határozták meg, hogy az az Ybl-féle felmérés szerinti támpillérek külső síkján kívülre essenek. Ezzel a végleges templomszélesség a mostani ~27 m-re adódott.

További fejlesztési tervek, a templom külső-belső díszítései (1928–2015)

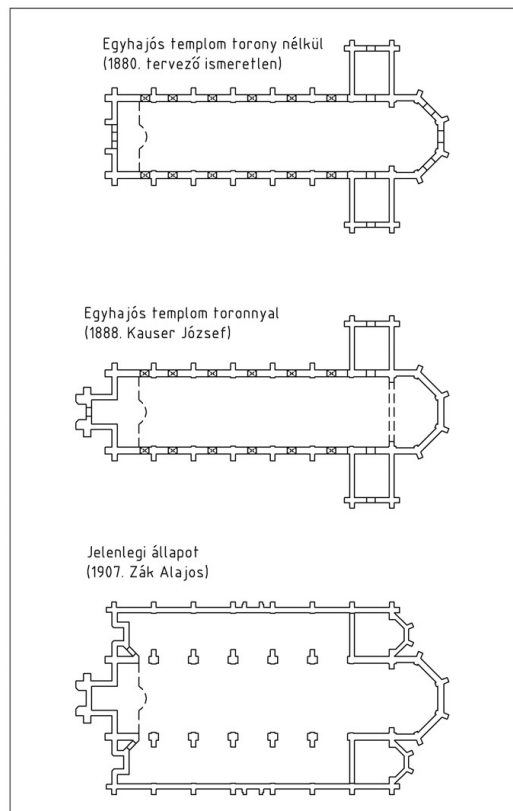
Zák Alajos 1928. október 15-i keletkezésű tervén a már oldalhajókkal bővített templom további külső díszítése szerepel, ami sajnos nem valósult meg. Erre az időre (néhány év csúszással) datálható a templom belső (át)festésének terve is, amelynek tervét Lohr Ferenc készítette, és amely az Angyali üdvözetet ábrázolta volna (9. kép). A kompozíció kihasználta a(z) – akkor még a mellék-hajókat lezáró falak előtt álló – mellékoltárok feletti falfelületet is, a mellék-hajók záradékában az Atya és a Fiú, a diadalív csúcsívével a Szentlélek ábrázolásával. Bár a püspök a felterjesztést 1938 augusztusában elfogadta, az nem valósult meg.

Az 1911-ben épített orgonát 1963-ban a Fővárosi Hangszerkészítő vállalat 3 manuálisra és 31 hangszínváltozatra bővítette. A kibővített orgonaszekrényhez új játszóasztal készült. A terveket Pécsi Sebestyén orgonaművész – a templom akkori kántora – és Szalay Lajos zeneigazgató készítették. 2011-ben az orgona 100. évfordulóját követően elkezdődött annak a generál nagyjavítása, melyet Lukács Tamás orgonaépítő a Váradi és Fia aranykoszorús orgonaépítő manufaktúrával karöltve (utóbbi készítette az új, korszerű játszóasztalt) végzett el. A felújítás 2015 augusztusáig tartott.

A templom két mellékoltára az elmúlt évek belső festése után került vissza két korábbi mellékoltár helyére. Mindkét mellékoltár a főoltárhoz hasonló faragott felépítménnyel készült, balra Szent József-oltár (tabernákulumának ajtajára egy – a lebontott plébánia padlásán talált – aranyozott bronzlemez lemezdomborítás került), a kisebb fülkékben angyalok, jobbra Jézus Szíve-oltár, szintén angyalokkal. Ezeket a második vatikáni zsinatot (1966) követően, a szembemiséző oltár építésével egyidőben, a második pillérsor mögé helyezték, a keresztelőkápolna fölötti falra került egy modern stílusú tabernákulum, a feltámadt Krisztus mozaikképével. (Ez utóbbi jelenleg az új helyén kialakított plébániaépület könyvtártermében lett elhelyezve.) A jobboldali falon egy szentírási idézet volt, amelyet a 2013-as belső felújítás

8. kép. 1883. évi térképrészlet a bazárral és a még torony nélküli templommal; Az alaprajzi fejlődés az egyhajós, torony nélküli fázistól a mai állapotig

során eltávolítottak. A jelenlegi két mellékoltár helyén lévő eredeti mellékoltárokat – az 1966-os „átrendezés” során – elbontották. A sekrestye és a keresztlő kápolna ajtaja melletti mozaikképek ugyancsak a II. vatikáni zsinatot követően kerültek a falakra. A diadalív jobboldalán elhelyezett keresztlőkutat a hívek adományából 2008-ban állították fel. A templom csillárja egy nagyon finoman kidolgozott fából készült „csipke” csillár. Ezzel a stílussal összhangban készült az eredeti nyitott gyóntatófülke és keresztlőkút, amely a régi plébánia padlásán porosodott, felújításának nem volt értelme. Nyilván az 1920-as években kerültek oda, amikor is a jelenlegi hat darab gyóntatószekrényt helyezték el.

A szentély a nyolcszögöt oldalával záródik. A faragott főoltár – Illek Vincének, a templom első plébánosának az adománya – oromzatos fülkéiben középen Szűz Mária a kis Jézussal (Egek Királynéja), jobbján Szent József, balján Szent Ágoston szobra áll. A színes ablakokon balról Szent

9. kép. Lohr Ferenc secco-terve az Angyali üdvözlettel

Emília, Kalazanci Szent József, Ferreri Szent Vince, Pádúai Szent Antal és Szent (valójában Boldog) Gizella alakja látható. Az előszentélyben a falon balra Jézus születését, jobbra az Utolsó Vacsorát ábrázoló falfestmény Lohr Ferenc alkotása 1937-ből.

A II. Vatikáni Zsinat szellemében 1970-ben rendezték át a liturgikus teret Bozó Gyula tervei szerint. Ekkor helyezték el itt a szembemiséző oltárt és az ambónt.

A falfestmények alatt balra Ábel, illetve Ábrahám áldozatának szimbolikus képe, jobbra Melkizedek, illetve Jézus áldozatának ábrázolása. Fölül (a falfestmények fölött) balra XXIII. János és VI. Pál pápa képe, jobbra a II. Vatikáni Zsinat emlékére készített kép, hosszabb idézettel a „Pacem in terris” körlevélből (mozaikok). A diadalíven a bal sarokban a kereszten függő Jézus, a bal sarokban a feltámadt Jézust látjuk. A szószéket Jézus, a négy evangélista és az apostolok arcképei díszítik.

A hajóban az oszlopok konzolain magyar szentek szobrait, Andrejka József újpesti szobrász alkotásait látjuk, a szentély felől balra Szent Margit, Szent Adalbert és Kapisztrán Szent János, jobbra Szent Gellért, Szent Erzsébet, Szent Imre és Szent Jolánta. A szentélyben Szent László és Szent István. Golgota című reliefje, ami eredetileg is a plébánia díszje volt, most is a plébánia tanácstermét díszíti. A keresztút stációiból egyet – amelyen a szignó látható – biztosan Újházy Ferenc festett, a többi ebben a stílusban – feltehetően – tanítványai festették. A templom ólomüveg festett ablakait a hívek adományából készítették részben Mayböhm Károly, részben Ligeti Sándor üvegfestészeti műhelyében.

A templom homlokzata viszonylag egyszerű, gyakorlatilag építészeti motívumok (lizenák) tagolják. A nyugati főbejárat feletti kitárt karú Krisztus szobor spiáterből készült, bizonyos források szerint az oldalhajók építésével egyidőben helyezték el. Az oldalhajók „timpanonjában” az apostolok és – feltehetően – az evangélisták portréi, a főhomlokzaton két dombormű, Szent Péter és valószínűleg Szent Pál láthatók. A templom külső díszkivilágítása 2009-ben készült el, a főtér rendezése során.

A templom környezete Újpest főtere, egy sajátos térszerkezet. Összekötve a templom hossz tengelyét a városháza keresztirányú középtengelyével és a lebontott plébánia bejáratának tengelyével, illetve a Kemény Gusztáv u. és a Mády Lajos u. tengelyével (a volt grófi útnak a tengelyével, ami a főtéri kastélyt a Dunával összekötötte) a tengelyek metszéspontja éppen a templom középpontjában metszi egymást. Ezt a harmóniát megbontotta a templom és a plébánia közé épített vásárcsarnok. A vásárcsarnok és kulturális központ jelenleg folyó építését megelőzően – az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye és Újpest Önkormányzata közötti szerződésnek megfelelően – telekcserével a plébánia-katolikus kultúrház-kántorlakás telke önkormányzati tulajdonba került, a rajtuk álló épületeket lebontották, így az előbbieken említett harmónia már csak történelem. Az „új” plébániaépület a volt zeneiskolában kapott helyet, azt eredeti állapotában állították helyre, bővítették és felújították. Megjegyezzük, hogy az elbontott épületek műszaki állapota olyan volt, hogy azok mindegyike megérett a bontásra, a „csere” a száraz gazdasági megfontolások alapján mindenképpen a lehető legjobb megoldás volt, és ezzel a korábbi zeneiskola is korból kapott: romantikus stílusban állították helyre.

Függelék

Gr. Csáky Károly püspök gr. Apponyi Albert Vallás- és Közoktatásügyi miniszterhez 1906. szeptember 27-én írt levele

Amikor néhány évtizeddel előbb az újpesti templom fölépült, az az 5000 főnyi hívővel bíró egyházközség igényét kielégítette, de ma már amikor csupán az iskolák növendékeinek száma meghaladja a hatezretet, a hívők száma pedig a 30000-et, a jelenlegi templom távolról sem elegendő a hívek befogadására, amely körülmény már maga is a vallásos épület rovására esik. Ahhoz, hogy a [z egyház]község új templomot építsen elegendő anyagi erővel nem rendelkezik, mert a két bérházat s az egyházi adót kivéve semmiféle jövedelmi forrással nem bír a község (*sic!*). Az újpesti egyházközség talán a legnagyobb, de mindenesetre a legszegényebbek egyike is az országban. Fennállása óta minden vagyon nélkül teljesen önerejére utalva, a nemzetiségek azon conglomeratumában, amelyet a község lakossága alkot, egyedül az egyháztanács önfeláldozó buzgalmára támaszkodik, mely minden rendelkezésre álló eszközt mozgósít, hogy a kath. egyház tekintélyét, s az egyházközség hitéletének legszentebb érdekeit megóvja, de anyagi erőit messze meghaladó ezen vállalkozását csak egyéb erre hivatott tényezők közreműködésével oldhatja meg sikeresen.

Az újpesti egyházközségnek [...] az előbbi [...] kérelmében felsorolt tények [...] és indokok a valóságnak teljesen megfelelnek, mivel hazánkban csakugyan alig található a számbeli rohamos fejlődésnek az újpestihez hasonló példája, de szinte páratlan az újpesti híveknek szegénysége is. Hogy az ily mindenünnen összesereglett, különböző veszedelmes elvekkal szaturált a nehéz anyagi gondokkal küzdő nép leginkább reászorult a templomi oktatásra és a vallás vigasztalására azt Nagyméltóságod ismert bölcsessége előtt bővebben fejtegetnem nem szükséges. Csupán azt óhajtom Excellentiád nagybecsű figyelmébe ajánlani, hogy az újpesti hitközségre az elkerülhetetlenül szükséges bővítés munkálatai valóban erejét meghaladó terhet rónak, s így főpásztori kötelességemnek teszek eleget, midőn Nagyméltóságodat kitűnő tisztelettel a leghathatósabban kérem, hogy az újpesti hitközség egyháztanácsának kérelmét teljes jóindulatába fogadni s részükre a vallásalapból nagyobb összegű segílyt folyósítani méltóztassék.

Rezümé

A tanulmány célja a gr. Károlyi István által alapított, majd fia, gr. Károlyi Sándor támogatásával befejezett újpesti plébániatemplom építéstörténetének bemutatása szerződések, tervrajzok, korabeli térképek bevonásával. Négy építési fázist különít el a szerző: 1. A torony és az oldalhajók nélküli templom (1874–1884); 2. Torony-építés, harangok és telekbővítés (1887–1888); 3. Az oldalhajók, alaprajzi fejlődéstörténet (1891–1911); 4. További fejlesztési tervek, a templom külső-belső díszítései (1928–2015). Kutatásai során bebizonyosodott, hogy az újpesti templomot valóban a gyöngyösi Szent Bertalan templom mintájára tervezte Szvoboda Antal építész.

Kulcsszavak

Károlyi István, Károlyi Sándor, Újpest, Szvoboda Antal, Ybl Miklós, Gyöngyös

*Abstract**History of the Construction of the Queen of Heaven Church of Újpest*

The aim of this study is to present the history of the church of Újpest based on contracts, plans and contemporary maps. The church was founded by Count István Károlyi, and its construction was supported by his son, Count Sándor Károlyi. The author distinguishes four construction phases: 1. The church without tower and aisles (1874–1884); 2. Construction of the tower, bells and plot expansion (1887–1888); 3. The enlargement of the church (1891–1911); 4. Further developments: decoration, installation of the organ (1928–2015). The author's research proves that the church of Újpest was designed by architect Antal Szvoboda on the model of Saint Bartholomew Church in Gyöngyös.

Keywords

István Károlyi, Sándor Károlyi, Újpest, Antal Szvoboda, Miklós Ybl, Gyöngyös